

De etymologie van de plaatsnaam *Feresne* oftewel *Dilsen*

1. Een naamkundige vraag verdient een naamkundig antwoord

Het lijkt er op dat het antieke Feresne op de Peutingerkaart eindelijk juist kan worden gesitueerd. Dat is woordelijk de conclusie die Natasja De Winter en Elke Wesemael trekken uit hun in 2012 en 2013 gevoerde onderzoek van een archeologische site te Dilsen. In het recente artikel *Toen Dilsen nog Feresne was* maken ze de uiterst belangwekkende resultaten ervan bekend: een segment van de Romeinse weg Tongeren-Nijmegen, een nederzetting uit dezelfde tijd en een vroegmiddeleeuws grafveld⁽¹⁾.

Is met de ontdekkingen in Dilsen werkelijk bewezen dat ze Feresne gevonden hebben? Neen! Het opsporen, aan het licht brengen, onderzoeken, interpreteren en eventueel reconstrueren van de stoffelijke overblijfselen van een verdwenen werkelijkheid uit het verleden: dat is archeologie. Het achterhalen van de oorspronkelijke vorm van een naam, het doorgronden van zijn betekenis en het zo mogelijk verbinden van deze naam met een bepaalde werkelijkheid: dat is naamkunde. De onderzoeksresultaten van De Winter en Wesemael versterken ontegensprekelijk het vermoeden dat Feresne wel degelijk Dilsen is. Het vraagstuk-*Feresne* kan echter samengevat worden als “een naam op zoek naar een plaats”⁽²⁾. De archeologes bewijzen m.a.w. niet dat hetgeen ze in Dilsen aangetroffen hebben ooit met recht en reden *Feresne* genoemd werd.

⁽¹⁾ De Winter en Wesemael 2019: 4

⁽²⁾ Aldus Aerts (2003: 9).

Hun voorgangers in deze reeds in de zeventiende eeuw aangevatte zoektocht hebben hen alvast geen pasklaar antwoord aangereikt (ook de toponymisten onder hen niet, zoals nog blijken zal). Een belangrijk deel van de argumenten die al ooit aangevoerd werden om voor of tegen Dilsen als locatie van *Feresne* te pleiten is immers van aardrijkskundige en geschiedkundige of specifiek archeologische aard. Het recentste overzicht van de standpunten is terug te vinden in het werk *Feresne langs de Heirbaan* van Theo Aerts uit 2003⁽³⁾. Zelfs de vurigste debatten over (bijv.) de op de Peutingerkaart gebruikte afstandsmaat⁽⁴⁾ of verbluffende ter plaatse gedane bodemvondsten als een viergodenstein⁽⁵⁾ kunnen echter niet leiden tot de vereenzelviging van *Feresne* met een huidige plaatsnaam.

2. De vigerende interpretatie in de naamkunde

Het standaardwerk *De Vlaamse gemeentenamen* uit 2010 geeft de actuele stand van de toponymische kennis weer⁽⁶⁾: Maurits Gysseling toonde al in 1960 op fonologische gronden het verband aan tussen *Feresne* en 1062 *Thilesna*, de tot dan toe oudste zekere vermelding van Dilsen⁽⁷⁾. De *f* in anlautpositie is volgens hem een niet-Germaanse weergave van de Germaanse stemloze fricatief *th*. Hij ziet deze substitutie ook in *Fedor*, de Slavische versie van de Griekse persoonsnaam *Theódoros*. De plaatsnaam *Feresne* is ons echter niet in een Slavische noch in een Griekse context overgeleverd, maar in een Latijnse. Een schriftelijke weergave van de uitheemse *th*-klank als *f* is daadwerkelijk geattesteerd in enkele Latijnse teksten uit Italië⁽⁸⁾.

(3) Zie voor de uiteenlopende identificaties van *Feresne* Aerts (2003: 27-36).

(4) *Feresne* wordt op deze kaart op 16 meeteenheden van Tongeren gesitueerd. Zie Aerts (2003: 19-27).

(5) Zie Aerts (2003: 138-148).

(6) Debrabandere e.a. 2010: 66

(7) Gysseling 1960: 272

(8) Vgl. ook de Italiaanse FN *Maffei* < *Matheus*. In beginsel werd echter de uit Griekse leenwoorden als *thésaurós* bekende klank in het Latijn als *t* uitgesproken, zoals in dit geval blijkt uit de latere evoluties Fr. *trésor*, It. en Sp. *tesoro* (Stotz 1996: 172-173).

Fragment uit de Peutingerkaart met de weg van Tongeren (*Atraca*)
via *Feresne* naar Nijmegen (*Notiomagi*)

Wisselingen van de liquidae *l* en *r* zijn legio, zoals bijv. in de door Gysseling ter vergelijking aangehaalde Nederlandse plaatsnaam *Melick* < *Modericum. Een dergelijke alternantie kan een fonologische ontwikkeling zijn, maar een vergissing van een informant, redacteur of kopiist van de Peutingerkaart valt zeker niet uit te sluiten (vgl. het geval van de Loire, die al van in de oudheid als *Liger* e.d. in geschriften voorkomt maar uitsluitend op deze kaart *Riger* genoemd wordt)⁽⁹⁾.

Het weergeven van een korte *i* met *e* is een veelvuldig voorkomende uiting van Volkslatijnse invloed op het geschreven Latijn van de late oudheid en de vroege middeleeuwen⁽¹⁰⁾.

Vele plaatsnamen op de Peutingerkaart eindigen op *-e*. Wellicht stonden ze vóór het tekenen van de kaart op een lijst of in een tekst in de Latijnse ablatief enkelvoud genoteerd en werden deze verbogen vormen bij het afschrijven geherinterpreteerd als de nominatiefvorm van de namen⁽¹¹⁾.

3. Het mankerende puzzelstukje

Wat evenwel van in Gysselings identificatie uit 1960 tot in het recente *De Vlaamse gemeentenamen* ontbreekt is een reconstructie van het etymon en een bijbehorende semantische verklaring. We weten m.a.w. nog steeds niet welk appellatief aan de basis van het toponiem lag en wat het betekende. Het mag dan ook niet verbazen dat Aerts – hoewel hij zich wel met de gevolgtrekking akkoord verklaart⁽¹²⁾ – in zijn *status quaestionis* nauwelijks een halve pagina voor Gysselings doorslaggevende inzicht over heeft⁽¹³⁾. De Winter en Wesemael houden in hun onderzoek zelfs noch met Gysseling noch met *De Vlaamse gemeentenamen* rekening en citeren in hun eindrapport van 2014⁽¹⁴⁾ alleen maar

⁽⁹⁾ Dufour 2006: 498

⁽¹⁰⁾ Stotz 1996: 34-36

⁽¹¹⁾ Scheungraber en Grünzweig (2014: 161). Vgl. op dezelfde weg op dezelfde kaart *Blariaco* (Blerick bij Venlo; < *Blariacum).

⁽¹²⁾ Aerts 2003: 29

⁽¹³⁾ Aerts 2003: 168-169

⁽¹⁴⁾ De Winter en Wesemael 2014: 32

de gebrekkige pogingen van Vannérus (*Teresne ‘?’), Gonnissen en Vanvinckenroye (de veldnaam *Veurzen* te Dilsen)⁽¹⁵⁾, Aerts (de *Vrietselbeek* te Dilsen)⁽¹⁶⁾ en Hardenberg (Ofr. *fresne* < Lat. *fraxinus* ‘es’). In hun artikel van 2019 verwijzen ze in een voetnoot wel naar Gysselings identificatie⁽¹⁷⁾. Later heeft Gysseling weliswaar alsnog een etymon geponeerd, maar aan het einde van mijn bijdrage verantwoord ik waarom ik niet met zijn recentere uitlegging instem⁽¹⁸⁾.

Het ontstaan van de louter als middeleeuwse kopie bewaard gebleven Peutingerkartaat wordt veelal in de vierde eeuw gesitueerd (volgens Gysseling rond het jaar 365)⁽¹⁹⁾. Op deze kaart ligt het stamgebied *Francia* op de rechteroever van de Beneden-Rijn ter hoogte van de grensposten Nijmegen en Xanten. In werkelijkheid woonden er echter tijdens het bewind van keizer Julianus (360-363) al Franken in Taxandrië (± de Kempen), ten noorden van de Demer⁽²⁰⁾. De vestiging van Germaanse inwijkelingen in het 15 kilometer ten zuiden van Dilsen aan de Maas gelegen Neerharen wordt net in dezelfde periode gesitueerd⁽²¹⁾. Ondanks het feit dat ter plaatse oudere Romeinse bewoningssporen ontdekt werden⁽²²⁾ is *Neerharen* een plaatsnaam waarvan

(15) Vgl. de PLN *Vorsen* en Mnl. *vorse* < *frisk ‘fris, vochtig’ (Debrabandere e.a. 2010: 264).

(16) < Nl. *vreedsel* ‘omheining’ (Kempeneers e.a. 2016: 336-337).

(17) De Winter en Wesemael 2019: 17, noot 7

(18) Zie 6.

(19) Het laat-Romeinse origineel van deze wereldkaart is verloren gegaan. De overgeleverde versie werd in de late twaalfde of de dertiende eeuw overgetekend, mogelijk van een kopie van een kaart die tijdens de tweede helft van de vierde eeuw tot stand gekomen was en die op haar beurt geïnspireerd was op een kaart uit de regeringsperiode van keizer Augustus (Meulemeester 2004: 172). Allicht heeft Gysseling het jaartal 365 bij Miller (1916: xxx-xxxii) gehaald. Weber (2012: 214) situeert de definitieve antieke redactie van de Peutingerkartaat evenwel pas rond 435, tijdens de regering van Theodosius II.

(20) Nouwen 1988: 15-18

(21) De Boe 1987: 54

(22) De Romeinse kolonisatie van Neerharen blijkt uit vele belangrijke overblijfselen, o.m. resten van gebouwen met een badinrichting en hypocaustum van rond 100 n.C. (Inventaris Onroerend Erfgoed Vlaanderen, <https://id.erfgoed.net/themas/13468>; Schlusmans 1996).

de vroege Oudnederlandse oorsprong niet betwist wordt⁽²³⁾: Ogm. **haru-* ‘zandige heuvelrug’ is in het Nederlands niet meer als appellatief maar alleen nog in toponiemen overgeleverd⁽²⁴⁾. Jozef Van Loon suggereert op taalkundige en archeologische gronden zelfs een nog vroegere immigratie van Sugambren – Franken *avant la lettre* – vanuit het latere Frankische stamland tot diep in het Romeinse rijk (pas in de late derde eeuw verschijnt het nieuw gegroepeerde, denkkelijk door de Sugambren geleide stammenverbond van de *Franci* in de bronnen). De naam van de naburige plaats Lanaken verwijst volgens hem naar de Germaanse godin *Hluthena*, die in de Romeinse tijd vooral vereerd werd in het gebied van de Sugambren: mogelijk was Lanaken destijds een cultusplaats van deze godheid⁽²⁵⁾.

Ook *Dilsen* kan dus een zeer vroege Oudnederlandse, door (proto-?)Frankische nieuwkomers gegeven plaatsnaam zijn⁽²⁶⁾. Hij moet bij zijn ontstaan in werkelijkheid *Thilisna geluid hebben: in de vermelding 1062 *Thilesna* is de onbeklemtoonde tweede vocaal onder invloed van het Germaanse initiale accent verdoft of minstens al in een heldere gesloten *e* veranderd⁽²⁷⁾. De naam kan ontleed worden als een afleiding van Ogm. **thili-* ‘plank, vloer’ (vgl. Nl. *deel* ‘idem’)⁽²⁸⁾ met een *sn-*suffix. Een dergelijk achtervoegsel komt ook voor in bijv. Onl. *stolbraesne*

⁽²³⁾ Debrabandere e.a. 2010: 178

⁽²⁴⁾ WNT: modern lemma *haar*

⁽²⁵⁾ Van Loon 2016: 57-70

⁽²⁶⁾ Of heeft Dilsen zijn Germaanse naam op Romeinse bodem niet aan landverhuizers maar aan soldaten van een plaatselijk *castellum* (zie 4.) te danken? Het is bekend dat de Romeinen in de omgeving dergelijke versterkingen opgericht hebben: in 357-358 heroverde het leger van de latere keizer Julianus twee forten langs de Maas nabij Maastricht op een bende Frankische bezetters (Lamarcq en Rogge 1996: 107). Vanaf de vierde eeuw kwamen steeds meer Germanen het Romeinse rijk binnen, niet alleen als krijgsgevangenen maar ook via reguliere rekrutering voor het leger: rond 350 bestond al ongeveer de helft van de troepen uit “barbaren” (Lamarcq en Rogge 1996: 117). Binnen het militaire apparaat zal de romaniseringsdruk echter wel hoog geweest zijn. Er is bovendien tot dusver veel te weinig kennis omtrent de toenmalige bewoning van Dilsen en de eventuele continuïteit ervan om aan dit scenario de voorkeur te geven.

⁽²⁷⁾ Van Loon 2014: 180-182

⁽²⁸⁾ Köbler 2014; WNT: modern lemma *deel*

‘bep. soort brasem’, Onl. *blikisni* (mv.) en Vmnl. *blicsen* ‘bliksem’, Onl. *fersna* en Mnl. *versene* ‘hiel’, Onl. **segisna* en Mnl. *seisene* ‘zeis’ en de Nederlandse plaatsnamen *Maarssen* (9de eeuw *Marsna*; < **Marosna* < Onl. **maro* ‘meer’) en *Meerssen* (888 *Marsna*)⁽²⁹⁾. Blijkens deze voorbeelden evolueert het net als in *Dilsen* regelmatig tot *-sen*. De toepassing ervan is, in tegenstelling tot wat o.m. Gysseling⁽³⁰⁾ gesuggereerd heeft, niet tot hydroniemen beperkt gebleven: met een *sn*-suffix konden al van in de Indo-Europese tijd concrete substantieven gevormd worden⁽³¹⁾. Ook watervamen zijn trouwens oorspronkelijk appellatieven geweest. Afleidingen met *-sn*- zijn in de regel deverbatief (bijv. Onl. **segisna* < Ogm. **seg-* ‘snijden’, Onl. *blikisni* < Ogm. **blik-* ‘schitteren’) – ook dat was in het Indo-Europees al zo⁽³²⁾ – maar aan uitzonderlijke attestaties in het Gotisch te zien konden ook substantieven als grondwoord dienen (*hlaiwasnos*, mv. van **hlaiwasna* < **hlaiw* ‘grafheuvel’; *arhwaznos*, mv. van **arhwazna* < **arhwa* ‘pijl’).

4. De archeologische proef op de naamkundige som

Wat werd nu in het laat-Romeinse Dilsen de **thilisna* genoemd? Daarvoor moeten we kijken naar de resultaten van het recente bodemonderzoek. Volgens de Peutingerk kaart lag Feresne op een weg langs de Maas: niet ver van de oude

⁽²⁹⁾ WNT: moderne lemmata *bliksem*, *meer*, *stolbrasem*, *verzen*, *zeis*. van Berkel en Samplonius (2018: 402, 415) stellen i.v.m. *Maarssen* en *Meerssen* evenwel dat (niet met naam genoemde) “anderen (uitgaan) van een afleiding van **mar-* het suffix *-sna-*, dat echter in historische tijd in de Germaanse talen niet meer productief is, en concluderen dat *Marsna* misschien geen Germaans is”. Tegenbewijzen tegen deze bewering zijn zeldzaam, maar er zijn er wel degelijk, zowel van voor het Oudnederlands (de PN *Leubasnum* en *Leubasna* < **leuba-* ‘lief’ uit de *civitas Tungrorum*; Raepsaet-Charlier 2019: 109, 111, 125, 127) als van buiten het West-Germaans (Gotisch **hlaiwasna* en **arhwazna*; Köbler 2014).

⁽³⁰⁾ Gysseling 1960: 1117

⁽³¹⁾ Bijv. IE. **leuk-* ‘schitteren’ > **leuk-snâ-*, **louk-sno-* > Lat. *luna* ‘maan’ (Köbler 2014); IE. **per-* ‘slaan, schoppen’ > **t-pêr-sn-* > Lat. *perna* ‘achterbout’, Onl. *fersna* ‘hiel’ (Lubotsky 2006).

⁽³²⁾ Lubotsky (2006: 1007). Vgl. noot 31 hierboven.

meander bij de oorspronkelijke dorpskern Oud-Dilsen hebben De Winter en Wesemael daadwerkelijk niet alleen de bewuste weg maar ook een nederzetting aan het licht gebracht. Deze was mogelijk een *vicus*, een landelijke nederzetting met een centrumfunctie voor de omgeving op religieus, economisch en/of administratief vlak⁽³³⁾. Nabij de oude dorpskern vermoeden ze ook een dwarsweg en een bijbehorende brug over de Maas⁽³⁴⁾. Al in 1969 werden tussen de afgesneden Maasarm en de huidige rivier Romeinse bouwfragmenten opgebaggerd. Ze werden aangetroffen onder afzettingen van alluviale leem en grind: dit betekent dat deze bouwstenen in een actieve bedding terecht zijn gekomen. Hoewel de restanten doorgaans geïnterpreteerd worden als een door erosie in de rivier gestorte muur van een vierde-eeuws *castellum*⁽³⁵⁾ opperde geograaf Etienne Paulissen destijds al dat de grote steenblokken er doelbewust aangebracht waren om het oversteken van de rivier te vergemakkelijken. De hypothese van een geconstrueerd wad door de Maas wordt ondersteund door de ontdekking in dezelfde sedimentlaag van opstaande paaltjes met een aangescherpte punt, wat wijst op menselijk ingrijpen in de bedding⁽³⁶⁾.

Of men nu in Dilsen de Maas via een wad of via een heuse brug kon oversteken: een dergelijk verkeersknooppunt is essentieel voor de levensvatbaarheid van een handelsnederzetting⁽³⁷⁾ en het strategische nut van een militaire versterking. Bovendien kan wellicht ook Feresne, zoals vele andere wegstations op de Peutingerkaart, in de late keizertijd, toen de Romeinse overheid haar belastingen steeds meer in natura (bijv. graan) liet betalen, een niet onbelangrijke bestuurlijke rol vervuld hebben. De geïnde goederen werden na centralisatie en tijdelijke opslag in de wisselplaatsen langs de verkeersverbindingen rechtstreeks

(33) De Winter en Wesemael 2019: 10-11

(34) Een fragment van deze dwarsweg werd al in 1985 blootgelegd (Gonnissen en Vanvinckenroye 1988: 66-67). Hij liep vermoedelijk van Dilsen via Limbricht en Sittard naar Tüddern (De Winter en Wesemael 2014: 26).

(35) De Winter en Wesemael 2019: 8-9

(36) Paulissen 1973: 42-45

(37) De Winter en Wesemael 2014: 107-108

naar de legerplaatsen en de provinciale openbare diensten getransporteerd⁽³⁸⁾. Alleen al het feit dat Feresne op de kaart vóórkomt wijst op een zeker belang van deze plaats in het Romeinse rijk⁽³⁹⁾.

*Thilisna had m.i. aanvankelijk geen betrekking op de *vicus* zelf⁽⁴⁰⁾, en niet alleen omdat deze mogelijk al zo goed als onbewoond was toen de Frankische immigratie er plaatsgreep⁽⁴¹⁾. In de gegeven omstandigheden kon het grondwoord **thili-* ‘plank, vloer’ op twee landschapselementen slaan:

(1) ofwel op een houten kade of plankier om het overslaan van goederen mogelijk te maken. Tussen de hoger gelegen, op een zand- en grindbank ingeplante *vicus* en de Maas ligt immers de vochtige, voor overstromingen vatbare alluviale vlakte⁽⁴²⁾. Hoewel de aanwezigheid van een dergelijke constructie op een plaats met een commerciële of logistieke functie aannemelijk is, zijn er tot dusver evenwel geen specifieke archeologische sporen van gevonden.

(2) ofwel op de brug of de waadinrichting die er indertijd geweest moet zijn. In dat geval is **thili-* overdrachtelijk

⁽³⁸⁾ Vermeulen 2004: 136

⁽³⁹⁾ Weber (2012: 212-214) wijst op het propagandistische karakter van de Peutingerkartaal als uiting van laat-Romeinse nostalgie naar de hoogtijd van het keizerrijk.

⁽⁴⁰⁾ Voor *Bree* aanvaarden Debrabandere e.a. (2010: 53) wel een evolutie uit Ogm. **bridja-*, collectief bij **brida-* ‘plank’, als benaming voor een barakkengehucht (Gysseling) of plankenwoning (Mansion). De geciteerde auteurs zetten echter zelf al een vraagteken bij het semantische aspect van hun etymologie. Debrabandere e.a. verwijzen dan ook supplementair naar de Engelse plaatsnaam *Bretford* ‘waterovergang met een plank’. Door het centrum van Bree loopt de Boneputterbeek/Breeërstadsbeek, zodat ook in dit geval met ‘plank(en)’ een brug bedoeld kan zijn.

⁽⁴¹⁾ Aan de hand van het in de *vicus* gevonden aardewerk concluderen De Winter en Wesemael (2014: 110, 118) dat hij hoofdzakelijk in de tweede helft van de tweede eeuw en de eerste helft van de derde eeuw bewoond geweest is. In het derde kwart van de derde eeuw staken Germanen geregeld de Rijn over: vele *vici* en private *villae* zijn hun plundertochten niet meer te boven gekomen (Lamarcq en Rogge 1996: 70-87). Omdat *vici* veelal op verkeersknooppunten of rivierovergangen gevestigd waren was de laat-Romeinse occupatie er allicht van militaire i.p.v. economische aard (Lamarcq en Rogge 1996: 102).

⁽⁴²⁾ De Winter en Wesemael 2019: 7, 11

gebruikt. Deze betekenisverschuiving is geattesteerd in het Oudfries: *thille*, *tille* ‘brug, steiger’ < de Ogm. nevenvorm **thiljô-* of **theljô-* ‘plank, vloer’⁽⁴³⁾. Overdrachtelijk gebruik kan echter al vroeger en elders dan in het Oudfries opgetreden zijn, dus mogelijk ook ter hoogte van Dilsen⁽⁴⁴⁾.

5. Geen hydroniem maar een toponiem

Een verklaring van **Thilisna* als een waternaam waarin het grondwoord **thili-* naar een vlakke of ondiepe stroombedding zou verwijzen⁽⁴⁵⁾ is op semantische gronden niet aannemelijk. Zo verklaart de Duitse onomastiek nochtans de naam van de *Dill* (790 *Filina*, 1048 *Dillenam*, 1225 *Dilna*, 1469 *Dille*), een zijrivier van de Lahn. Hoewel zijn oudste vorm met *f-* als een eenvoudige verschrijving beschouwd wordt ziet men in dit hydroniem een vergelijkbare afleiding van Ogm. **theli-*, maar dan met een *n-*suffix. Op basis van de Indo-Europese voorloper **tel-* ‘Brett, flacher Boden’ – waarbij ‘Boden’ blijkbaar niet als ‘vloer’ maar als ‘grond’ opgevat wordt – vermoedt men dat de *Dill* haar naam wegens een opvallend kenmerk van haar bedding gekregen heeft⁽⁴⁶⁾. Buiten het Germaans is **thili-* e.d. echter alleen verwant met Litouws *tiles* ‘planken vloer in een boot’ en Russisch *tlo* ‘bodem’ (beide < IE. **tel-*). Andere geopperde verbindingen buiten het Germaans, bijv. met Lat. *tellus* ‘aarde’, Sanskriet *talam* ‘aarde, vlakte’ of Oudpruisisch *talus* ‘vloer’, zijn onwaarschijnlijk omdat de grondbetekenis van **tel-* toch wel ‘plank’ is⁽⁴⁷⁾.

⁽⁴³⁾ Köbler 2014

⁽⁴⁴⁾ Vgl. Lat. *multra* ‘melkemmer’ > Mnl. *moude*, Nnl. *mouw* ‘langwerpige houten melk- of deegkuip’ en Dts. *Mulde* ‘baktrog’, maar ook overdrachtelijk ‘dal’. Hoewel deze laatste betekenis niet als Nederlands beschouwd wordt heeft het woord *mouw* in de toponymie van het zuiden van Belgisch-Limburg wel degelijk betrekking op laagtes in een landschap (mededeling André Stevens in Molemans (1975: 353)).

⁽⁴⁵⁾ Een dergelijk benoemingsmotief was nochtans voorhanden: de natuurlijke brede en ondiepe stroom uit de Romeinse tijd verschilt sterk van de huidige ingedijkte en uitgediepte Maas (Paulissen 1973: 33).

⁽⁴⁶⁾ Greule 2014: 95

⁽⁴⁷⁾ Philippa e.a. 2003: 532, lemma *deel*²

6. Geen gegermaniseerde naam maar een Germaanse naam

Twee decennia na zijn identificatie van *Feresne* met *Dilsen* heeft Gysseling in deze plaatsnaam alsnog het etymon **Tirisnâ* gezien, een afleiding van IE. **tei-r-* ‘schitterend’, ‘uitbuigend’ of ‘modderig’, te vergelijken met Litouws *tyrai* ‘moeras’⁽⁴⁸⁾. Ook de waternaam *Dijle* zou morfologisch en semantisch verwant zijn (< **tei-l-*)⁽⁴⁹⁾. Hij interpreteert *Dilsen* dus als een oorspronkelijke plaatselijke benaming voor de Maas. Het feit dat de gehele loop van een stroom één bepaalde naam draagt is volgens hem slechts een betrekkelijk recent fenomeen. Segmenten met een opvallende kleur of een bochtig tracé konden een eigen benaming met de betekenis ‘schitterend’, resp. ‘uitbuigend’ krijgen. Dikwijls is de naam voor de bovenloop later in zwang geraakt voor de volledige stroom. De verloren gegane namen van segmenten en kleinere waterlopen leven evenwel voort in daarvan afgeleide nederzettingsnamen⁽⁵⁰⁾. De naam **Tirisnâ* of *Dilsen* zou volgens Gysseling gevormd zijn in een zogenoemde “Belgische” of “prehistorische” substraattaal. Deze taal, een conservatieve, niet-Keltische en niet-Germaanse opvolger van het Indo-Europees, zou al in de eeuwen vóór de Romeinse verovering van de Lage Landen door een vroege klankverschuivingsgolf gegermaniseerd zijn⁽⁵¹⁾. In het geval van *Dilsen* zou de IE. *t-* toen geëvolueerd zijn tot *th-* en tot slot in het late Oudnederlands tot *d-*⁽⁵²⁾.

Ter staving van zijn etymologie verwijst hij naar de ligging van *Dilsen* aan de reeds vermelde⁽⁵³⁾ oude meander in de Maas. Op het eerste gezicht heeft hij gelijk: een waterloop kan inderdaad een bocht (‘uitbuigend’) afsnijden, waarna deze geleidelijk kan verlanden (‘modderig’). De zakelijke verklaring van de

(48) Gysseling 1982: 43

(49) Gysseling 1980: 9-10; Gysseling 1982: 42

(50) Gysseling 1982: 35-36

(51) Gysseling 1960: 1114

(52) Gysseling 1970: 163

(53) Zie 4.

“prehistorische” waternamen wordt echter bemoeilijkt door het feit dat Gysseling – maar daarom nog niet de oorspronkelijke naamgevers – de begrippen ‘schitterend’ en ‘uitbuigend’ wegens een onderliggende gemeenschappelijke betekenis ‘energiek’ gelijkschakelt. Daarnaast kan aan het predicat ‘schitterend’ in werkelijkheid een kleurenpalet van helder tot relatief donker⁽⁵⁴⁾ beantwoorden en kan ‘uitbuigend’ ook op niet-meanderende waterlopen slaan⁽⁵⁵⁾. Het is bovendien maar de vraag of zijn hydroniementheorie in het geval van *Dilsen* wel door de feitelijke toestand bevestigd wordt. De bedoelde haarspeldbocht is immers relatief jong; in de Romeinse periode was de bedding ter plaatse waarschijnlijk veel minder kronkelig. Voordien stroomde de Maas zelfs gedurende een zekere tijd via een nog rechtlijniger tracé ten westen i.p.v. ten oosten langs het gebied waar later de *vicus* en Oud-Dilsen ingeplant zouden worden⁽⁵⁶⁾.

Gysseling beweert dat haast alle waternamen en wellicht de helft van de nederzettingnamen in de Nederlanden en Noordwest-Duitsland tot de substraattaal behoren⁽⁵⁷⁾. Deze stelling is betwistbaar om een eenvoudige chronologische reden. Als zijn desbetreffende etymologieën al niet in concrete gevallen om gegronde redenen verworpen kunnen worden, zoals ik in een eerdere bijdrage in het voordeel van zijn oorspronkelijke interpretatie van *Lauw* en *Rutten* gedaan heb⁽⁵⁸⁾, dan zijn ze nog altijd minder waarschijnlijk dan even sluitende verklaringen die uitgaan van onze recentste taallaag, nl. van het in de nadagen van het Romeinse rijk door landverhuizers in onze contreien ingevoerde (Oud)nederlands. “Belgische” of “prehistorische” namen moeten immers ruwweg een half millennium ouder zijn dan Oudnederlandse én de tussenliggende Romeinse tijd overleefd hebben. Daarom is het m.i. niet aannemelijk dat ze in groten getale tot ons gekomen zouden zijn. Het *a priori* negeren

(54) Gysseling 1982: 35

(55) Zie bijv. met de wortel **kar-* de Course en de Herk (Gysseling 1982: 50).

(56) Paulissen 1973: 43-44

(57) Gysseling 1981: 77

(58) Maes 2013: 130-132

van mogelijke verklaringen uit jongere taallagen is niets minder dan een fundamentele methodische fout⁽⁵⁹⁾.

Het probleem van het onderscheid tussen “prehistorische” gegermaniseerde en vroegmiddeleeuwse Germaanse nederzettingenamen lost Gysseling op aan de hand van een morfologisch criterium: hij stelt dat de oudste namen altijd afleidingen zijn, maar nooit van een persoonsnaam, terwijl de namen uit de Merovingisch-Karolingische tijd *composita* met een persoonsnaam zijn⁽⁶⁰⁾. Volgens deze indeling kan *Dilsen* alleen maar in de prehistorie gevormd zijn. Ondanks haar absolute formulering levert ze echter niets meer dan een relatieve chronologie op⁽⁶¹⁾: een afleiding is vermoedelijk ouder dan een samenstelling, maar een datering op een bepaald tijdstip – of zelfs maar in een bepaald tijdperk – is onmogelijk. Nieuwe woorden werden immers al in de Indo-Europese tijd niet alleen gecreëerd door afleiding maar ook door samenstelling. Tevens kunnen achtervoegsels zeer lang productief blijven (bijv. IE. *-slo- > Nl. -sel > 1923 *schrijfsel*). Een woordvormingsprocédé verdwijnt m.a.w. niet van de ene dag op de andere; hoogstens kan men vaststellen dat het gebruik ervan vanaf een bepaald moment afneemt⁽⁶²⁾. Bovendien zie ik geen reden waarom de Germaanse landverhuizers op een gegeven ogenblik tegelijk met hun aloude stamgebieden ook hun gebruikelijke manier van woordvorming opgegeven zouden hebben.

Gysselings denkbeeld van een voorhistorische consonantenverschuivingsgolf heeft ontegensprekelijk bijgedragen tot de receptie van de verworvenheden van de Indo-Europeanistiek in de in België bedreven naamkunde. Zo is volgens het jongste

⁽⁵⁹⁾ Vgl. Hengst (1995: 322): “*Im Verlauf der Rekursion hin zur rekonstruierbaren Vor- oder auch Ausgangsform eines Ortsnamens sind stets zuerst gründlich die Möglichkeiten einer Zuordnung zu den jüngeren Namensschichten, also hier zur dt. (...), zu prüfen, ehe eine ältere germ. oder alteurop. Namenbildung vermutet wird.*”

⁽⁶⁰⁾ Gysseling 1965: 90

⁽⁶¹⁾ Wat Gysseling (1965: 97) aan het einde van zijn desbetreffende betoog dan ook toegeeft.

⁽⁶²⁾ van der Sijs 2002: 147, 159, 185

standaardwerk *De Vlaamse waternamen* de naam *Dijle* inderdaad een gegermaniseerde afleiding van de IE. wortel **ti-*, **tî-* ‘smelten, vloeien’ (vgl. bij Gysseling: *Dijle* < **tei-l-*)⁽⁶³⁾. Gysselings opvattingen omtrent het bestaan en de kenmerken van een “Belgische” of “prehistorische” *Einzelsprache* berusten evenwel op een kringredenering. Onze kennis van niet schriftelijk overgeleverde prototalen als bijv. het Germaans is het resultaat van het zoeken naar wetmatigheden in de overeenkomsten en verschillen tussen de dochtertalen die wél geattesteerd zijn. Een bewering over het Germaans kan bijgevolg getoetst worden aan het Nederlands, Duits, Engels, Zweeds, Gotisch enzovoort. Voor het “Belgisch” is er bij gebrek aan een ons bekend gebleven dochtertaal geen dergelijke verificatie of falsificatie mogelijk. Het appellatief *tyrai* dat hij ter vergelijking met zijn etymon *Tirisnâ aanhaalt stamt dan ook niet rechtstreeks uit deze prototaal maar is slechts een beweerde cognaat uit een dochtertaal van het Baltisch (*tyrai* betekent trouwens niet ‘moeras’ maar ‘wildernis, woestijn’)⁽⁶⁴⁾. Bijgevolg kan Gysseling zijn specifieke kennis van de substraattaal louter indirect uit namen en uit relictwoorden in (vnl.) het Nederlands afleiden. Op haar beurt verschaft deze kennis hem de nodige criteria om ook andere namen als “prehistorisch” te bestempelen en te verklaren⁽⁶⁵⁾. Het zonder meer *mutatis mutandis* toepassen van de plausibele

⁽⁶³⁾ Kempeneers e.a. (2016: 78) vermelden voor *Dijle* niet letterlijk dat de *d-* het eindresultaat van de Germaanse klankverschuiving *t- > th-* is, maar wel voor *Demer* en *Dender* (Kempeneers e.a. 2016: 75-76). Ook Carnoy (1948: 176) zag weliswaar in *Dijle* al IE. **tî-*; hij postuleerde echter een deze wortel voortzettend maar niet geattesteerd afgeleid appellatief in het Germaans i.p.v. een na de vorming van het etymon opgetreden germanisering. *Dilsen* gaat volgens hem terug op dezelfde wortel maar werd om een onduidelijke reden als Keltisch bestempeld (Carnoy 1948: 167).

⁽⁶⁴⁾ Piesarskas en Svecovicus 1995

⁽⁶⁵⁾ In zijn recensie van het *Toponymisch Woordenboek* waarschuwde Blok (1963: 143) al voor dezelfde logische fout in Gysselings kennis van het Oudnederlands: “Bij zo weinig vaststaande gegevens als de namen bieden, loopt men dan steeds gevaar, in de vicieuze cirkel terecht te komen, dat men bepaalde klankevoluties afleidt op grond van onzekere etymologieën, om vervolgens deze ‘wetten’ weer verder toe te passen.”

etymologie van bijv. *Dijle* op *Dilsen* – wat Gysseling bij herhaling gedaan heeft⁽⁶⁶⁾ – is volgens mij echter uit den boze⁽⁶⁷⁾.

Het probleem van de kringredenering doet zich niet voor in de theorie van de zogenoemde Oudeuropese hydronymie, waarin waternamen rechtstreeks uit het *voreinzelsprachliche* Indo-Europees afgeleid worden. De op die manier verklaarbare namen hebben echter met die volgens Gysselings leer een problematisch hoge ouderdom en een vaak moeilijk te verifiëren zakelijke verklaring gemeen⁽⁶⁸⁾. Ze zijn immers gevormd door suffigering van wortels die op semantisch vlak betrekking hebben op water ('vochtigheid', 'vloeien',...) of op een eigenschap ervan ('helder', 'troebel',...)⁽⁶⁹⁾. Indien we *Dilsen* als een op een nederzetting overgedragen hydroniem op basis van IE. **ti-*, **tî-* 'smelten, vloeien' opvatten leidt de werkelijkheidstoets slechts tot de weinig verhelderende bevestiging van het feit dat deze plaats aan een waterloop ligt. De vraag naar de reden waarom deze rivier 'de vloeiende', 'de vloeier', 'de vloeizame' of iets dergelijks genoemd zou zijn is nauwelijks te beantwoorden met meer dan alleen maar veronderstellingen.

Om deze redenen verkies ik in het voorliggende geval een etymologie met specifiekere (of wat Gysselings uitlegging betreft: correcte) aanwijzingen als grondslag voor de zakelijke verklaring en met een recentere taallaag als ontstaansbasis voor het etymon.

Bibliografie

AERTS Th. (2003), *Feresne langs de Heirbaan. Een Romeinse nederzetting tussen Tongeren en Nijmegen*. Borgerhout.

⁽⁶⁶⁾ Aanvankelijk impliciet (Gysseling 1960: 1113; Gysseling 1970: 163), later expliciet (Gysseling 1980: 9-10).

⁽⁶⁷⁾ Ook Blok (1963: 152) trok in zijn bespreking van het *Toponymisch Woordenboek* Gysselings veralgemenende benadering in twijfel: "De kwestie van de *D-* in *Demer*, *Dijle* enz. moet nog nader onderzocht worden."

⁽⁶⁸⁾ Vgl. de toegeving van Schmid (1995: 757, 761).

⁽⁶⁹⁾ Schmid 1995: 756-757

- BLOK D.P. (1963), Boekbeoordelingen. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 79, blz. 138-153.
- CARNOY A. (1948-1949), *Origines des noms des communes de Belgique, y compris les noms des rivières et principaux hameaux*. 2 delen. Leuven.
- DE BOE G. (1987), Bewoning rond de villa te Neerharen-Rekem (B). In: STUART P. en DE GROOTH M. (ed.), *Langs de weg: de Romeinse weg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen*. Heerlen/Maastricht.
- DE WINTER N. en WESEMAEL E. (2014), *Archeologische evaluatie en waardering van een Romeinse site op het plateau 'De Kommel' (Dilsen-Stokkem, provincie Limburg)*. Studie in opdracht van de Vlaamse Overheid, agentschap Onroerend Erfgoed. Onlinepublicatie <https://oer.onroerenderfgoed.be>.
- DE WINTER N. en WESEMAEL E. (2019), Toen Dilsen nog Feresne was. Romeinse bewoning en vroegmiddeleeuwse begraving in Dilsen-Stokkem. In: *Monumenten, Landschappen en Archeologie (M&L)*, jg. 38, nr. 6, blz. 4-17.
- DEBRABANDERE F., DEVOS M., KEMPENEERS P., MENNEN V., RYCKEBOER H. en VAN OSTA W. i.s.m. de Vlaamse Afdeling van de KCTD (2010), *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek*. Leuven.
- DUFOUR J.E. (2006), *Dictionnaire topographique du département de la Loire*. Saint-Etienne.
- GONNISSEN J. en VANVINCKENROYE W. (1988), De Romeinse heerweg en de nederzetting van Feresne. In: *Limburg*, jg. 67, blz. 65-68.
- GREULE A. (2014), *Deutsches Gewässernamenbuch: Etymologie der Gewässernamen und der zugehörigen Gebiets-, Siedlungs- und Flurnamen*. Berlijn/Boston.
- GYSSELING M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Bouwstoffen en studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands nr. 6. Brussel.
- GYSSELING M. (1965), Het chronologisch probleem bij jongprehistorische en vroegmiddeleeuwse nederzettingnamen. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, jg. 41, blz. 90-97.
- GYSSELING M. (1970), De vroegste geschiedenis van het Nederlands: een naamkundige benadering. In: *Naamkunde*, jg. 2, nr. 3-4, blz. 157-180.
- GYSSELING M. (1980), De oudste plaatsnamen. In: VAN UYTVEN R. (ed.), *Leuven, de beste stad van Brabant I. De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*. Arca Lovaniensis nr. 7. Leuven.

- GYSSSELING M. (1981), Substraatinvloed in het Nederlands. In: *Taal en Tongval*, jg. 33, blz. 76-79.
- GYSSSELING M. (1982), Prehistorische waternamen. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, nr. LVI, blz. 35-58.
- HENGST K. (1995), Methoden und Probleme der sprachgeschichtlich-etymologischen Namenforschung. In: EICHLER E. (ed.), *Namenforschung – Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, deel 1, blz. 318-323. Berlijn/New York.
- KEMPENEERS P., LEENDERS K., MENNEN V. en VANNIEUWENHUYZE B. (2016), *De Vlaamse waternamen. Verklarend en geïllustreerd woordenboek*, deel 1: De provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse Afdeling nr. 29. Leuven.
- KÖBLER G. (2014), *Altfriesisches Wörterbuch, Germanisches Wörterbuch, Gotisches Wörterbuch en Indogermanisches Wörterbuch*. Onlinepublicatie www.koeblergerhard.de/publikat.html.
- LAMARCQ D. en ROGGE M. (ed.) (1996), *De taalgrens: van de oude tot de nieuwe Belgen*. Leuven.
- LUBOTSKY A. (2006), Indo-European 'heel'. In: BOMBI R. e.a. (ed.), *Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani*, blz. 1005-1010. Alessandria.
- MAES U. (2013), De etymologie van de plaatsnamen Lauw en Rutten (gem. Tongeren). In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, nr. LXXXV, blz. 115-144.
- MEULEMEESTER J.L. (2004), Langs Romeinse wegen met de Peutingerkaart. Enkele samenvattende beschouwingen over de Tabula Peutingeriana. In: *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, jg. 53, nr. 301, blz. 169-173.
- MILLER K. (1916), *Itineraria romana: römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*. Stuttgart.
- MOLEMANS J. (1975), Brustem toponymisch doorgelicht. In: *Het Oude Land van Loon*, jg. XXX, blz. 335-357.
- NOUWEN R. (1988), *De verloren grens: de Germaanse invallen en de Frankische kolonisatie in onze gewesten*. Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins museum te Tongeren nr. 39. Hasselt.
- PAULISSEN E. (1973), Het landschap van de Romeinse Maasvallei in Belgisch Limburg. In: *Het Oude Land van Loon*, jg. 28, blz. 25-55.
- PHILIPPA M. e.a. (2003), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, deel 1 A-E. Amsterdam.

- PIESARSKAS B. en SVECEVICIUS B. (1995), *Lithuanian dictionary: English-Lithuanian, Lithuanian-English*. Londen.
- RAEPSAET-CHARLIER M.Th. (2019), Onomastique et société en cité des Tongres. In: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire – Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, jg. 97, blz. 95-136.
- SCHUNGRABER C. en GRÜNZWEIG F. (2014), *Die altgermanischen Toponyme sowie ungermanische Toponyme Germaniens*. Philologica Germanica nr. 34. Wenen.
- SCHLUSMANS F. (1996), *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, deel 14n3: Provincie Limburg, arrondissement Tongeren, kantons Bilzen-Maasmechelen. Turnhout.
- SCHMID W.P. (1995), Alteuropäische Gewässernamen. In: EICHLER E. (ed.), *Namenforschung – Ein internationales Handbuch zur Onomastik*, deel 1, blz. 756-762. Berlijn/New York.
- STOTZ P. (1996), *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, deel 3: Lautlehre. München.
- VAN BERKEL G. en SAMPLONIUS K. (2018), *Nederlandse plaatsnamen verklaard*. Rotterdam.
- VAN DER SIJS N. (2002), *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam/Antwerpen.
- VAN LOON J. (2014), *Historische fonologie van het Nederlands*. Schoten.
- VAN LOON J. (2016), Lanaken en de vroegste geschiedenis van Franken en Merovingen. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, vol. 126, nr. 1-2, blz. 11-76.
- VERMEULEN F. (2004), Het Romeinse wegensysteem. In: *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, jg. 53, nr. 301, blz. 130-136.
- WEBER E. (2012), Ein neues Buch und das Datierungsproblem der Tabula Peutingeriana. In: *Tyche – Contributions to Ancient History, Papyrology and Epigraphy*, vol. 27, blz. 209-216.
- WNT: *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Onlineversie <http://gtb.inl.nl>.